

MARTTI MUUKKONEN

MAAILMAN VANHIN
TEOLOGIKOULUTUS

Eripainos teoksesta

TERVE SIELU TERVEESSÄ RUUMIISSA

Juhlakirja professori Paavo Kettusen täyttäessä 60 vuotta 27.11.2009

Toimittanut Hannu Mustakallio

Karjalan teologisen seuran julkaisuja 1. Joensuu 2009

Ulkoasu: Leea Wasenius

MAAILMAN VANHIN TEOLOGIKOULUTUS

Martti Muukkonen

Uskonnon asiantuntijoita on ollut ilmeisesti niin kauan kuin meillä on tietoa homo sapiens -lajista. Vanhimmat tiedot uskonnollisista riiteistä ovat Afrikasta noin 70 000 vuoden takaiselta ajalta¹. Espanjan ja Ranskan kuuluisat luolamaalaukset vuosilta 25 000 – 10 000 eKr on mitä todennäköisimmin maalattu kultillisiin tarkoituksiin².

Kun tulemme lähemmäs historiallista aikaa³, löydöt uskonnollisesta aktiivisuudesta lisääntyvät. Toiminta liittyi usein hautausrituaaleihin. Palestiinassa esikeraamisella neoliittisella ajalla⁴ oli tapana poistaa vainajilta kallot ja muotoilla niille savesta uudet kasvonpiirteet⁵. Nykyisen Turkin alueella Catal Höyüekissa on seinämaalauksissa kuvattu päättömiä ihmisiä, jotka on jätetty korotetuilla lavoilla korpikotkille. Vaikka kuvien symboliikasta ollaan eri mieltä,⁶ yksimielisyys vallitsee siitä, että ne kuuluvat jotenkin kulttiin.

Tältä alueelta, Göbekli Tepestä, löytyy myös maailman todennäköisesti vanhin temppele. Siinä ei ilmeisesti ollut vakinaista asumusta, vaan kyseessä oli puhtaasti pyhäkkö, johon kokoonnuttiin joinain erityisinä aikoina. Tällaisia pyhäkkökomplekseja alkaa ilmestyä enemmänkin protohistoriallisella ajalla⁸. Eräs kaupunkien syntyteoria olettaa Sumerin varhaisimpien kaupunkien syntyneen juuri näiden pyhäkköjen ympärille⁹.

1 *Sheila Coultonin* mukaan Kalaharin autiomaassa olevassa Tsodilo Hillsin luolassa uhrattiin kaukaa tuodusta materiaalista valmistettuja nuolenkärkiä käärmejumalalle (*World's Oldest Ritual Discovered* 2006).

2 Ne ovat ensinnäkin yleensä kaikkein vaikeapääsyisimmissä osissa luolia, mikä sulkee pois niiden pelkän koristekäytön. Oma arvaukseni on se, että ne olivat shamaanin ja/tai miehuus- tms. riittien inoitiivien kammioita, joissa pyrittiin pääsemään yhteyteen kuvattujen eläinten henkien kanssa. Toiseksi uudet ajoitusmenetelmät osoittavat, etteivät ne ole syntyneet kerralla vaan korjaailujen ja täydentämisen tuloksena noin 15 000 vuoden aikana (*New Dating Method Sheds Light on Cave Art* 2008). Tällainen huolenpito on ymmärrettävää vain uskonnollisen kultin yhteydessä.

3 Historiallisen ajan katsotaan yleisesti alkavan kirjoitustaidon synnystä.

4 Esikeraaminen neoliittinen aika jaetaan yleensä kahteen jaksoon: PPNA 11 700–10 500 eKr ja PPNB 10 500–8 250 eKr.

5 *Kuijt* 2008.

6 *James Mellaartin* 1950- ja 1960-luvuilla esittämä käsitys, että kyse olisi koko yhteisön hautaamistavasta, ei saa nykyiseltä kaivausten johtajalta Ian Hodderilta tukea, koska useimmat talojen alle haudatut vainajat on haudattu ihon ja lihan ollessa luissa kiinni (*Hodder* 2006).

7 *Curry* 2008.

8 Protohistoriallinen aika on esihistoriallisen ajan päätösjakso, jonka kulttuureja on pystytty ajoittamaan saviastioiden avulla.

9 *Stone* 1995, 236.

Esihistoriallisen ajan uskonnollisten eksperttien koulutuksesta meillä ei ole tietoja. Nykyisten metsästäjä-keräilijöiden pohjalta tehtyjen analogioiden perusteella sen voisi olettaa tapahtuneen lähinnä kisälliperiaatteella. Shamaani valitsi itselleen lapsen oppilaaksi ja apuriksi ja koulutti tätä siihen saakka kuin kykeni. Shamaanin kuoltua oppilas peri opettajansa paikan.

Varsinainen uskonnollisten asiantuntijoiden systemaattinen koulutus alkoi kuitenkin vasta kirjoitustaidon synnyttyä. Vanhin tunnettu koulu on peräisin toisen vuosituhannen alusta sumerilaisesta Nippurista, nykyisen An Najafin läheltä Irakista. Tietomme tästä instituutiosta perustuvat pääosin muinaisbabylonialaisen ajan löytöihin Nippurista, Urista, Sipparista ja Kishistä, vaikka myös Mesopotamiaa ympäröiviltä alueilta on löydetty kouluiksi tunnistettuja instituutioita.

Koulutustarpeen kehittyminen

Teologian juuret ovat muinaisessa Kaksoisvirtainmaassa, jota sumerit kutsuivat nimellä KALAM ja akkadit nimellä mätum¹⁰, Maa. Tässä maassa syntyi kirjoitustaito, joka muutti suullisen perimätiedon ulkooppimisen kirjoitettujen tekstien opiskeluksi. Tuo opiskelu koski suurelta osin temppelien kirjanoppineiden¹¹ tarvitsemia taitoja. Koulutus syntyi Sumerin temppeleissä temppelien ja valtionhallinnon tarpeisiin.

Kirjanoppineiden ja papiston suhteesta on väännetty pitkään peistä assyriologien parissa. Jotkut ovat sitä mieltä, että kirjanoppineet olivat maallikkoja, vaikka kuuluivatkin temppelin tai palatsin henkilökuntaan.¹² Toiset taas korostavat oppineisuuden laaja-alaisuutta ja sitä, että usein papit olivat kirjanoppineita ja päinvastoin.¹³ *Stephanie Dalley* toteaa jopa seuraavasti; ”[H]itin kielessä oraakkeliappia ja lääkäriä merkitsevät kirjoitusmerkit ovat synonyymeja.”¹⁴ On myös huomattava, että tämä oppineiden joukko vanhan kirjallisuuden kokoamisen lisäksi laati myös uutta. Sellaiset teokset kuin babylonialainen versio *Gilgamesh*-eepoksesta ja babylonialainen luomismyytti *Enuma elish* ovat mitä suurimmassa määrin teologisia kompositioita. Valloitetujen kaupunkien jumalien suhde Babylonin Mardukiin oli keskeisiä teologisia kysymyksiä, ja eepoksissa kuvattu babylonialainen pantheon onkin pitkälti näiden oppineiden teologisen työn tulos.

Ennen koulutuksen sisällön ja organisoinnin käsittelyä on syytä esittää pari lyhyttä katsausta. Ensinnäkin kirjoitustaidon synty oli maailmaa muuttava keksintö ja sillä oli pysyvä vaikutus uskonnolliseen ajatteluun. Toiseksi teologisen¹⁵ ajattelun synnyllä on oma historiansa, jota ei voi sivuuttaa teologisesta koulutuksesta puhuttaessa.

Sumeri, kuten valtaosa Orientista, oli heimoyhteiskunta, jonka perusyksikkönä oli suurperhe, kotitalous tai ’huone’ (sumeriksi *É*, akkadiksi *bit*, hepreaksi *bet*,

10 Assyriologiassa vakiintuneen tavan mukaan sumerilaiset sanat kirjoitetaan joko pienillä kirjaimilla laajennetuilla kirjainväleillä tai I.SOIL.LA kir.jai.mil.la nor.maa.lein kir.jain.vä.lein Pis.teet ta.vui.na ja akkadinkieliset kursiivilla.

11 Sumerin DUB.SAR // akkadin *tupšarru* termi on yleensä käännetty englanniksi sanalla *scribe*, jolla myös KJV useimmiten kääntää heprean *sōp̄ber*- (esim. Jer 36:32) ja kreikan *grammateus*-termit (esim Mt 2:4). Suomen sana ’kirjuri’ ei kuitenkaan kuvaa ammattia läheskään niin hyvin kuin vanhan kirkkoraamatun ’kirjanoppinut’.

12 *Landsberger* 1960, 98; *Pearce* 1995, 2274

13 Mm. *Lucas* 1979, 305; *Rochberg-Riverside* 2000, 365-372.

14 *Dalley* 1998, 21. Hän kertoo lisäksi, että ”monet niistä kirjanoppineista, joiden nimet tunnetaan kuuluisien ja klassisten babylonialaisten nuolenpäätoiden ’kirjoittajina’, olivat loitsupappeja (*mashmasbu*) tai valituslaulupappeja (*kaltū*)”.

15 Toki on muistettava, että käsitettä ’teologia’ käytti ensimmäisenä kreikkalainen Platon pari vuosituhatta myöhemmin.

kreikaksi *oikos*), kuten vanha raamatunkäännös asian ilmaisee. Tämän huoneen johdossa oli perheensä, jolla oli velvollisuus ”ruokkia ja vaatetta” taloutensa jäsenet. Vastineeksi hänellä oli ehdoton auktoriteetti ja rajoittamaton direktio-oikeus. Työmääräysten lisäksi hän määräsi perheen avioliitoista, elämästä ja kuolemasta sekä vapaudesta ja orjuudesta.

Perhettä suurempi yksikkö oli heimo, jonka päämies, nykytermein ’sheikki’, oli ’perheensä’ heimolaisilleen. Tyypillinen raamatullinen esimerkki tällaisesta heimopäälliköstä oli Abraham.

Huone-metafora ulotettiin myös muihin yhteiskunnan instituutioihin. Siten temppeli oli sitä hallitsevan jumalan huone. Tällä oli perheensä vastuut ja valtaoikeudet. Kaupungin päätemppelin ylipappi (ja myöhemmin kuningas) oli sen suojelusjumalan eräänlainen suurvisiiri tai pääministeri. Muiden temppelien jumalat olivat pääjumalan ’lapsia’ tai ’palvelijoita’ ja siten alistussuhteessa pääjumaluuteen.

Kaupunkien suojelusjumalien rooli niiden sheikkeinä selittää pitkälti temppelien roolia yhteisöjen keskuksina. Ne olivat keskiaikaisten luostarien tapaan paitsi uskonnollisia myös taloudellisia ja sivistyksellisiä keskuksia. Joidenkin teorioiden mukaan temppelit toimivat redistribuutiokeskuksina, joihin yhteisö kokosi tuotteensa ja joista ne jaettiin tarpeen mukaan. Joosefin viljavarastot (Gen 41:48, 49, 56) ovat läntisempi versio tästä käytännöstä. Käytäntö lienee syntynyt erilaisten rakennusprojektien tarpeesta. Kastelukanavat vaativat kaivamista ja ylläpitämistä samoin kuin tiiliset temppelit, jotka – toisin kuin kiviset pyramidit – olivat erittäin alttiita eroosiolle. Kun maanviljelys vaati vain osan työvuodesta, temppelit työllistivät ihmisiä rakennustöihin muina aikoina – ja maksoivat heille palkkaa ruoka-annoksina.

Kun maahan tuli kato tai muu nälänhätä, temppelit toimivat evakuointikeskuksina, jotka ensiavun lisäksi työllistivät ja asuttivat elantoa vaille olevat kodittomat. Näin heistä tuli suoraan temppelien henkilökuntaa, torppareita tai maaorjia.

Temppelien aktiivisuus edellytti melkoista hallintokoneistoa. Kirjoitustaito syntyikin alun perin tämän hallintokoneiston tarpeisiin. Täytyi tietää, paljonko jonkin kanavanpätjän kaivaminen vaati työpanosta ja kuinka paljon työntekijöille piti varata ravintoa. Alustalaisilta tuli kerätä vuokrat ja pitää kirjaa annetuista lainoista. Kun kaikki temppeliin tuleva ei ollut pitkään säilyvää tai temppelillä ei ollut kaikelle omaa käyttöä, se piti pystyä vaihtamaan johonkin muuhun. Kaikki tämä vaati jonkinlaista kirjanpitoa. Ensimmäiset kirjoitusmerkit olivatkin määriä ilmaisevia numeromerkkejä. Myöhemmin uutta taitoa sovellettiin ja kehitettiin muihin temppelin tarpeisiin. Tulvan tulo oli hyvä tietää etukäteen. Niinpä taivaankappaleiden liikkeiden seuraamisesta kehittyi tähtitiede. Tulvien jälkeen maapalstat tuli kyetä jakamaan viljelijöille, mikä edellytti maanmittausta.

Numeroiden lisäksi tuli kyetä ilmaisemaan se, mistä oli kyse. Tämä merkittiin aluksi kuvin, mikä edellytti tuhansien merkkien hallintaa. Hiljalleen merkkien määrä supistui, kun yleisimmin käytettyjen merkkien äännearvoja alettiin käyttää ilmaisemaan muitakin asioita. Kirjoituksen kehittyminen oli pitkä ja vaikea prosessi, mutta se johti ihmisen kykyyn ilmaista tarkasti kirjoituksen muodossa myös abstrakteja asioita. Tämä puolestaan synnytti kirjallisuuden, kun vanhoja myyttejä alettiin tallentaa muistiin.

Kaikki edellä mainitut tiedot ja taidot edellyttivät pitkää opiskelua. Se tapahtui Mesopotamiassa laitoksissa, joiden nimenä oli e.dub.ba(a), (savi)taulun talo (tai

a-kirjaimen taulun talo¹⁶), koulu. e.dub.ba:n tarkoitus oli tuottaa ammatti-ihmisiä ensin temppelien mutta myöhemmin myös kuninkaan ja rikkaiden aatelisten palvelukseen.

Kouluinstituutio

Mesopotamian koulu, kuten muutkin instituutiot, oli toisaalta kopio perheestä ja toisaalta sovellus kisällijärjestelmästä. Periaatteessa kirjanoppinut (sumeriksi dub.sar; akkadiksi *šupsharru*) oli samanlainen alansa mestari (sumeriksi um.mia) kuin kuka tahansa käsityöläismestari¹⁷. Ero oli lähinnä statuksessa ja palkassa. Tullakseen mestariksi oppilaan tuli käydä läpi oppipoika-aikansa ja sitten läpäistä jonkinlainen kisällinäyte alan mestarikollegion edessä.

Koulutus oli eliittien etuoikeus.¹⁸ *Henry W. F. Saggs* mainitsee, että kaikki kirjanoppineet olivat kuvernöörien, muiden ylempien virkamiesten, pappien tai kirjanoppineiden poikia.¹⁹ Tosin tunnetaan myös muutamia naispuolisiakin kirjanoppineita kuten Sargon I:n tytär Enkheduanna²⁰, joka on samalla maailman vanhin nimeltä tunnettu runoilija. Ylhäisön tyttärien lisäksi osa oli kirjanoppineiden tyttäriä ja osa talouselämässä vahvasti vaikuttaneita *naditu*-papittaria²¹, jotka elivät luostareissa.

Koululaitoksen muoto vaihteli aikakaudesta toiseen. Varhaisimmat tiedot ovat Uruk- ja Jemdet Nasr -kausilta, joilta on peräisin joitain sanaluetteloida puista, puutuotteista, eläimistä, saviastioista ja ammateista²². Kolmannen vuosituhannen puolivälissä nämä luettelot olivat jo standardisoituneet. Muutama vuosisata myöhemmin kouluinstituutio oli vakiintunut.

Yhdenmukaistetun kirjoitusasun leviäminen kertoo *Dietz O. Edzardin* mukaan siitä, että eri kaupungeissa oli olemassa kouluja²³, jotka toimivat samoilla periaatteilla ja käyttivät kanonisoitua merkkijärjestelmää.²⁴ *Simo Parpolan* mukaan myöhemmin Hammurapin dynastian aikaan syntyi kaikkialle Syyriaan ja Palestiinaan kirjurikouluja, jotka levittivät kirjoitustaitoa babylonialais-kaananiilaisten sanakirjojen ja nuolenpäämerkkilistojen välityksellä. Hän toteaa myös, että kun Egypti myöhemmin tuli näyttämölle, sen oli omaksuttava jo vakiintunut käytäntö kansainvälisessä diplomaattisessa kirjeenvaihdossa.²⁵

Koulutussysteemin varsinaisesta muodosta tai siitä, missä määrin se muuttui aikojen kuluessa, on tietoa melko niukasti. Lisäksi olemassa olevakin tieto on ristiriitaista. Perusongelma on siinä, että arkeologiset kaivaukset eivät ole tuoneet esille sellaisia kouluja, joista kirjallinen materiaali kertoo. *Andrew R. George* ratkaisee

16 *Frayne* 1999.

17 *Niek Veldhuis* (1997, 25) huomauttaa, että "sanaa ummia käytetään sumerissa yleismerkityksessä 'käsityöläinen' tai 'ammattimies'. Se viittaa siihen, että kirjanoppineiden opettaja rinnastettiin puuseppään, jolla oli koulutettavia".

18 Vaikka Israelin ja Kreikan lukutaidon tasosta käydäänkin keskustelua, harva väittää Mesopotamiassa olleen laajan lukutaidon. Toisaalta pelkkä merkkien monimutkaisuus ei rajaa kirjoitustaitoa massoilta, kuten nykypäivän esimerkit Japanista ja Kiinasta osoittavat.

19 *Saggs* 1965, 77.

20 *Pearce* 1995, 2266.

21 *Nadituista* ks. *Stone* 1982.

22 *Sjöberg* 1974, 176; *Kramer* 1981, 3; *Civil* 1992, 301; *Nissen & al.* 1993, 105.

23 Kouluja on löydetty Nippurista, jonka koulu oli tekstien mukaan ainutlaatuinen, Urukista, Urista, Kishistä, Sipparista, Shaddupūmista, Larsasta, Marista, Adabista, Kisurrasta, Tell ed-Dēristä ja Tellosta. *Sjöberg* 1976, 176–178; *Lucas* 1979, 311–312. Babylonin kouluista on olemassa vain epäsuoraa tietoa, koska muinaisesta Babylonista ei sananmukaisesti ole jäänyt "kiveä kiven päälle" – päinvastoin paikalla on vain iso kuoppa.

24 *Edzard* 1994, 867.

25 *Parpola* 1982, 234.

tämän ongelman argumentoimalla, että tekstit ja rauniot antavat tietoa historian eri vaiheista²⁶. Siten tekstien kuvailemat koulut kuuluisivat sumerilaiselle kaudelle, kun taas muinaisbabylonialaiseen aikaan yksittäiset kirjanoppineet opettivat kahdelle tai kolmelle oppipojalleen ammattinsa salat seuraten kuitenkin vakiintunutta opetussuunnitelmaa ja kopioiden vanhoja tekstejä. Toinen mahdollinen selitys koulurakennusten puuttumiseen on se, että oppitutnit pidettiin ulkosalla²⁷, jolloin luokkahuoneita ei edes tarvittu.

’Taulutalor’ olivat ilmeisesti alun perin temppelien yhteydessä²⁸, sillä E.annan temppele Urukissa oli keskeinen kirjoituksen kehityksessä²⁹. Urin kolmannen dynastian (Ur III) toinen kuningas Shulgi kehuu perustaneensa useita ’a-kirjaimen taulutaloja’ eri puolille valtakuntaa: ”Etelässä, Urimissa, sain aikaan Nisaban Viisauden talon synnyttääkseni pyhän maaperän hymnieni kirjoitukselle; ylämaassa Nibrussa perustin toisen.”³⁰ Ur III:n aikaan koulut olivat ilmeisesti valtion melko voimakkaassa ohjauksessa.³¹

Näyttäisi kuitenkin siltä, että muinaisbabylonialaisella tai tutummin Hammurabin dynastian ajalla (2000–1500 eKr)³², jolta suurin osa lähdeaineistosta on peräisin, koulut olivat yksityisiä pienyrityksiä³³. Muinaisbabylonian kauden jälkeen E.DUB.BA sellaisenaan näyttää kuitenkin kadonneen ja kirjanoppineiden koulutus jäi pelkästään ammattiin sitoutuneiden sukujen sisäiseksi asiaksi.³⁴ Yksi syy tähän on Etelä-Babylonian vanhojen keskusten Nippurin ja Isinin autioituminen ja väestön (oppineet mukaan lukien) muuttaminen pohjoisemmaksi.³⁵ Kassiittiaika (noin 1600–1155 eKr) oli merkittävän tieteellisen kehityksen kautta, jolloin valtio tuki voimakkaasti oppineisuutta. Nippur asutettiin uudelleen ja siellä ollut Enlilin temppele oli yksi maan kaikkein merkittävimmistä instituutioista.³⁶ Uusassyrialaisella ajalla kirjanoppineiden koulutus ja ammatti olivat taas lähellä temppeleitä ja palatsia³⁷, vaikkakaan sumerien e.dub.ba:n kaltaisista kouluista ei ole tietoa.

Kuten aiemmin mainittiin, koulun malli oli kotitalous, ’huone’. Um.mia oli ’isä’ ’taulutalon pojalle’ (du.mu.e.duB.ba tai dub.sar.tur = nuorempi kirjanoppinut). Tämän ’rehtorin’ lisäksi koulussa oli apulaisopettajia eri aineissa sekä ’isoja

26 George 2005, 5.

27 *Civil* 1992, 303–304.

28 Esimerkiksi *Armas Salonen* (1945, 507) esittää, että oli sekä julkisia että yksityisiä kouluja. Hänen mukaansa julkiset koulut olivat suurimpien kaupunkien temppelien yhteydessä ja siten harvassa. Kirjureita puolestaan oli pikkukaupungeissakin ja he ottivat itselleen oppipoikia.

29 *Oppenheim* (1977, 243). *Margaret W. Green* (1981, 357) huomauttaa, että koulujen varhaiskaudella sana DUB.SAR (*scribe*) ei ollut käytössä, mutta joissain lähteissä on viittauksia taulupappeihin (SANGA.DUB).

30 *A Praise Poem of Culgi (Culgi B)* ETCSL t.2.4.2.02, 308. Sivustolla sumerin transkriptioissa sh ja š on korvattu c:llä.

31 *Lucas* 1979, 308; *Kaster* 1980 (1962), 27; *Veldbuis* 1997, 14–18.

32 *Veldbuis* 1997, 18–23. Sekä *Veldbuis* että *Landsberger* (1960, 96–97, 101) jakavat muinaisbabylonialaisen ajan kahtia jolloin ”yliopisto siirtyi Nippurista Babyloniin (*Landsberger* 1960, 97)” Nippurin kukistuttua Merimaan hyökkäykseen. Nippur ilmaantuu historian näyttämölle uudelleen vasta kassiittiajalla noin 1350 eKr.

33 Mm. I. M. Diakonov (*Veldbuisin* 1997, 26–27 mukaan) kuitenkin puolustaa valtiojohtoisen mutta yksityisesti oppilasmaksuilla rahoitetun koululaitoksen olemassaoloa. *Christopher Lucas* (1979, 311–312) mainitsee, että Larsassa koulutekstiloäydöt tehtiin kuningas Nuradadin (1865–1850 eKr) palatsin alueelta, samoin Urukista löydetyt olivat Sinkasidin paltatsista. Shaduppianista puolestaan löydöt tehtiin Nisaban (kirjureiden ja oppineisuuden suojelusjumalan) temppeleistä. Toisaalta sekä Kishin, Nippurin että Urin löydöt ovat kirjanoppineiden yksityisasunnoista, joissa vanhoja harjoitustauluja oli kierrätetty lattiamateriaalina. Tämä kierrätys saattaa tietysti selittää erityisesti Nippurin löytöjen suuren määrän. Siten kierrätysmateriaalin löytöpaikka ei välttämättä ole sama kuin niiden alkuperäinen käyttöpaikka.

34 *Landsberger* 1960, 97

35 *Veldbuis* 1997, 21–23.

36 *Van de Mieroop* 2005, 165–167. Tältä ajalta peräisin olevasta 12 000 savitaulun arkistosta on van de Mieroopin mukaan julkaistu vain 1/8 ja niitäkin tekstejä on tutkittu vähän.

37 *Pearce* 1995, 2275; *Maul* 1997.

veljiä' (sheSH.gal), eräänlaisia tuutoreita, sekä valvoja, ohjaaja ja vahtimestari/kurinpitäjä.³⁸

Kramerin julkaisema Koulupäivät-teksti noin vuodelta 2000 eKr. antaa kuvan oppilaan päiväjärjestyksestä:

Luin tauluni ääneen, omaksuin sisällön, pohjustin tauluni ja viimeistelin kirjoitusharjoitukseni; sitten minun valmiit rivini (=opettajan kirjoittamat mallirivit)³⁹ tehtiin minulle ja iltapäivällä ne annettiin minulle kopioitavaksi. Kun koulu loppui, lähdin kotiin, tulin sisään ja löysin isäni istumasta sieltä. Kerroin isälleni kirjoitustyöstäni ja luin tauluni hänelle. Isäni oli tyytyväinen. Seisoin isäni edessä.

[Sanoin palvelijalle: (??⁴⁰)] ”Olen janoinen, anna minulle juotavaa; olen nälkäinen, anna minulle leipää; pese jalkani, sijaa vuoteeni, haluan mennä nukkumaan; herätä minut aikaisin aamulla, en saa olla myöhässä (tai) opettajani antaa minulle keppiä.”

Kun heräsin aamulla käännysin äitini puoleen ja sanoin: ”Anna lounaani, haluan mennä kouluun.” Äitini antoi minulle kaksi ’käärylettä’ ja jätin hänet; äitini antoi minulle kaksi käärylettä ja menin kouluun. Koulussa valvoja sanoi minulle: ”Miksi olet myöhässä?” Olin peloissani, sydämeni hakkasi nopeasti. Saavuin opettajani eteen ja kumarsin kunnioittavasti.⁴¹

Kuten tekstistä ilmenee, oppilas asui kotona ja kävi koulua sieltä käsin. Jos toinen teksti Pojan kirje äidilleen⁴² on koulupojan kirje (kuten kirjeessä olevat virheet antavat ymmärtää), se viittaisi jonkinkaltaisen sisäoppilaitoksen olemassaoloon tai ainakin asumiseen vieraalla paikkakunnalla. Kirjeessä poika valittaa siitä, ettei äiti ole toimittanut hänelle uutta pukua vaikka muilla sellainen oli.

Tekstit eivät mainitse koulunkäynnin tarkkaa alkamisikää, vaan kertovat vain sen alkaneen ”varhaisella iällä”. Koulutuksen pituutta tai valmistumisikää ei ole myöskään selkeästi mainittu missään tekstissä. Danielin kirjan (1:5) maininta kolmesta vuodesta ennen kuninkaan palvelukseen pääsyä vaikuttaa kovin lyhyeltä, ellei kyseessä ollut aiemman koulutuksen lisäksi tuleva erikoistumiskoulutus tai jonkinlainen ’muuntokoulutus’. Ilmeisesti mestari–oppilas -analogian mukaan koulutus päättyi, kun opettaja katsoi oppilaansa olevan valmis antamaan kisällinäytteensä⁴³.

Teksti toisen vuosituhanen puolivälistä kertoo kuukaudessa olleen 24 työpäivää:

Tämä on luettelo koulupäivistäni:
Minulla oli kolme lupapäivää kuussa.

38 *Saggs* 1965, 77; *Lucas* 1979, 312; *Kaster* 1980 (1962), 27; *Potts* 1997, 301.

39 (Sulkeissa olevat) ovat tekstiin kuulumattomia selväntäviä huomautuksia. [Hakasulkeiden] sisällä on tekstin modernin editoijan konstruktio murtuneista tekstikohdista.

40 *Lucas* 1979, 320.

41 *Kramer* 1949, 205, 214. Käännöstä on hieman muokattu Kramerin englanninnoksesta (s. 205) Benno Landsbergin (*Kramer* 1949, 214) kommenttien ja *Tinneyn* (1998) käännöksen pohjalta.

42 *ANE II*, 191–192; suom. *Salonen* 1970, 45.

43 *Mubammad A. Dandamayev* (1984, 279–288) toteaa, että uusbabylonialaisella ajalla orjien ammatikoulutussopimuksissa oppilasajat vaihtelivat 15 kuukaudesta (leipuri) kahdeksaan vuoteen (rakentaja). Koska ammatit periytyivät yleensä isältä pojalle, on tuolta ajalta löydetty vain yksi vapaan oppilaan oppisopimus.

Oli kolme vapaapäivää.
Se tekee kaksikymmentäneljä päivää kuussa
jotka vietin koulussa – oi ei – ei se ollut kovin pitkään!⁴⁴

Todellisuus ei ollut niin ruusuinen kuin teksti antaisi ymmärtää. Koulupäivät olivat pitkiä ja alkoivat ”aikaisin aamulla”, kuten Koulupäivät-teksti kertoo. Ne jatkuivat myöhään iltaan niin, että oppilaalla oli juuri aikaa tehdä läksynsä, syödä, peseytyä ja mennä nukkumaan. Myös kuri oli tiukka, kuten edellä mainittu teksti kertoo edempänä:

Kouluisäni luki tauluni ja sanoi: ”tästä puuttuu jotakin.” Sain keppiä. [...] Valvoja sanoi: ”Vetelehdit kadulla etkä suoristanut (?) vaatteitasi.” Sain keppiä. [...] Toinen valvoja sanoi: ”Miksi puhut ilman lupaa?” ja antoi minulle keppiä. Kokoontumisen (?) valvoja sanoi: ”Miksi et pidä päätäsi pystyssä?” Sain keppiä. Järjestyksenvalvoja sanoi: ”Miksi nousit ilman lupaa?” Sain keppiä. Portinvartija sanoi: ”Miksi menit ulos [portista] ilman lupaa?” Sain keppiä. Vesiastian hoitaja sanoi: ”Miksi otit vettä ilman lupaa?” ja antoi minulle keppiä. Sumerinopettaja sanoi: ”Mikset puhu sumeria?” Sain keppiä. Opettajani (UM.MIA) sanoi: ”Käsialasi ei kelpaa.” Sain keppiä.⁴⁵

Tuloksena oli, että oppilas koki elämänsä surkeaksi ja sanoi, että ”aloin vihata kirjaviisautta, [aloin] laiminlyödä kirjaviisautta”.⁴⁶ Opiskelu oli kovaa työtä. Ehkäpä siksi lukeminen ja kirjoittaminen jäivät vain pienen eliitin taidoksi. Eliitinkin joukossa vain harva osasi lukea. Esimerkiksi kuningas Shulgi oli niin ylpeä kirjallisesta sivistyksestään, että jopa kehui sillä:

Kun olin pieni, olin akatemiassa, jossa opin kirjaviisauden Sumerin ja Akkadin tauluista. Kukaan aatellisista ei kyennyt kirjoittamaan savelle kuten minä.⁴⁷

Yksi syy siihen, että vain spesialisoituneet ammattilaiset hallitsivat kirjoitustaidon⁴⁸, oli monien eri kuva-, tavu- ja sanamerkkijärjestelmien olemassaolo. Kun varhaisissa *Eanna*-tauluissa oli vielä 2 000 eri merkkiä, niiden määrä väheni muinaisbabylonialaisella kaudella tuhanteen ja Assyrian kaudella seitsemäänkymmeneen. Samalla merkit myös muuttivat muotoaan. Tästä ei kuitenkaan ollut myöhemmille opiskelijoille mitään iloa, sillä heidän tuli osata ne kaikki, jotta ymmärtäisivät vanhoja pyhiä tekstejä.⁴⁹

⁴⁴ Siteerattu: *Foster* 2005, 247.

⁴⁵ *Kramer* 1949, 205, 214 (ks. huomautus nootissa 35 sivulla 22). *Veldbuis* (1997, 25) huomauttaa, ettei tätä listaa pidä ottaa todisteena siitä, että kouluissa olisi ollut näin monta eri henkilöä. Hänen mukaansa aineisto viittaa siihen, että kouluissa ei ollut kuin yksi varsinainen opettaja. Toki näitä tehtäviä on voitu delegoida vanhemmille oppilaille.

⁴⁶ *Kramer* 1949, 206.

⁴⁷ *Shulgin ylistysruno* (Culgi B) 11-20 (ETCSL t.2.4.2.02).

⁴⁸ *Benjamin R. Foster* (2005, 245 Mogens T. Larseniin nojaten) argumentoi kuitenkin, että lukutaito ”levisi hallinnosta yksityissektorille tehden mahdolliseksi uuden kirjallisen kulttuurin, joka käytti suppeampaa merkkivalikoimaa ja lähempänä puhekieltä olevia ilmauksia. Ensimmäisen vuosituhannen puoliväliin mennessä tämä prosessi oli ilmeisesti kuitenkin muuttanut suuntaansa siten, että peruslukutaitoa lukuun ottamatta oppineisuus ja koulutus oli taas pienen hallitsevan eliitin ja muutaman suurperheen dominoimaa.”

⁴⁹ *Salonen* 1945, 504–507; *Postgate* 2005, 64

Opetussuunnitelma

Opetussuunnitelma tähtäsi ennen kaikkea kirjanoppineen tietojen ja taitojen omaksumiseen. Koulunkäynti alkoi – kuten meilläkin – aakkosista. Peruskoulutusvaiheen eli varsinaisen kirjoitus- ja laskutaidon opiskelun jälkeen siirryttiin ”yläluokille” kirjallisuuden pariin.

Nuori koululainen joutui ensimmäiseksi opettelemaan savitaulun valmistuksen ja ruokotikun käytön. Jos meillä peruskoulun ensiluokkalainen kirjoittaa sivun verran samaa kirjainta, Sumerissa aloitettiin vieläkin yksinkertaisemmin: osa löydetyistä harjoitustauluista sisältää pelkästään samansuuntaisia painojälkiä. Sen jälkeen harjoiteltiin yhdistämään eri nuolenpääkuvioita samaan merkkiin.⁵⁰ Kun kirjoittimen käsittely hallittiin, aloitettiin yksinkertaisista tavuista ba-ba, ba-a, ba-ba-a jne.⁵¹, minkä jälkeen seurasi toisenlainen tavuharjoitus: tu, ta, ti, tu-ta-ti, nu, na, ni, nu-na-ni⁵². Tavuharjoitusten jälkeen edettiin erisnimiin – ilmeisesti siksi, että ne olivat kielestä riippumattomia – sekä erilaisiin sanalistoihin⁵³. Opetussuunnitelma eteni tästä seuraavaksi mallitekstien (kirjeet, sopimusohjelmat) kopiointiin, jolloin ensimmäistä kertaa kirjoitettiin kokonaisia lauseita. Peruskoulutusvaiheen päätti lukuisien sananlaskujen ja kouluparodioiden⁵⁴ opettelu ja kirjoittaminen. Nämä valmistivat oppilaita ”yläluokille”, joilla perehdyttiin sitten vaativampaan kirjallisuuteen.⁵⁵

Suuri osa tästä oppimisesta tapahtui lukemattomilla toistoilla ja ulkoläksyillä. Eräs oppilas kehuukin, kuinka ”voin luetella 600 LU5 luettelosanaa niiden oikeassa järjestyksessä” ja ”opettajani näytti minulle merkin vain kerran ja kykenin luettelemaan useita muita muistista”. *David McLain Carr* tosin huomauttaa tässä olevan liioittelua, sillä kyseisessä listassa ei edes ole niin monta luettelosanaa.⁵⁶ Ulkoluvun apuna oli ilmeisesti teosten resitointi tai laulaminen⁵⁷. Siten musiikkia ei opiskeltu niinkään kulttitarkoituksiin kuin pedagogisena keinona.

Yläluokkien opetusohjelmassa ei ole yhtä selkeää kuvaa etenemisestä kuin alkeisopetuksen osalta. Ensimmäisiä laajempia tekstejä, joita muinaisbabilonian kouluissa kuitenkin opetettiin, oli *Herman Vanstiphoutin* mukaan hymni *Lipit-Ishtar, vanhurskauden, viisauden ja oppimisen kuningas (Lipit-Ishtar B)*⁵⁸. Sen su-

50 Ks *Tinney* (1998) kuvat 1–6a, b.

51 Ns. Syllable Alphabet A ja B.

52 Ns. tu-ta-ti. Ks *Tinney* (1998 kuva 7).

53 Sanalistasat, ns. ur5.ra = *bubullu* tekstisarjat, käsittävät 24 savitaulua, joissa on yhteensä 9 700 hakusanaa. Toinen sarja Aa = *Nāgu* on 24 taulun sumeri – akkadi -sanakirja, jossa on 14 000 hakusanaa. Muita luetteloita ovat DIRI:SI.A = *atru* 2 100 sanaa kuudessa taulussa, LÚ = sha 1 300 hakusanaa neljässä taulussa, SIG7.ALAN = *nabnītu* 10 500 sanaa 32 taulussa sekä ERIMHUSH = *anantu* ja ANTAGAL = *shaqū*. Nämä sanalistasat ovat temaattisia listoja, joissa on lueltu esimerkiksi ammattiryhmiä alaryhmineen tai eläimiä, kasveja, lakitermejä yms. joko hierarkkisissa tai muussa järjestyksessä (*Civil* 1992, 302; *Veldbuis* 1997, 46–60).

54 Kouluparodioiden tarkoituksena oli ilmeisesti käydä humoristisesti läpi oppilaille tuttuja asioita ennen vaikeampien tekstien käsittelyä. Kouluparodioita ovat muun muassa yllä mainittu Edubba A: *Koulupäivät* (*Kramer* 1949, 205–207), Edubba B: *Isä ja huonosti käyttäytyvä poika* (*Kramer* 1981, 15–17), Edubba C: *Ohjaajan neuvo nuoremmalle kirjurille* (ETCSL t. 5.1.3.), Edubba D: *Kirjanoppineiden aktiviteetteja*, Edubba E: *Mestarin ohjeita* ja Edubba R: *Koulun säännöt* (*Civil* 1992, 303; ETCSL catalogue: scribal training literature).

55 *Veldbuis* 1997, 40–64; *Tinney* 1998; *Frayne* 1999.

56 *Carr* 2005, 24. Ilmeisesti 600 (kantaluvun 60 kerrannaisena) ilmaisuna vastasi nykyistä ”ainakin tuhat kertaa”.

57 Ks. keskustelua *Vanstiphout* 1995, 8 n. 16.

58 ETCSL t. 2.5.5.2; *Vanstiphout* 1978.

meri oli kieliopillisesti äärimmäisen yksinkertaista, minkä vuoksi se soveltui kieltenopetuksen alkeisiin.⁵⁹

Muu kirjallisuus, jota luettiin ja kopioitiin, käsitti varhaisia myyttejä, sankariajan kuningaseepoksia, kuninkaiden ylistyshymnejä, valitusvirsiä Sumerin kaupunkien hävityksistä, jumalille ja temppelille osoitettuja hymnejä, eläinten, vuodenaikojen tai työkalujen väittelyitä sekä edellä mainitut sananlaskut ja koulu-parodioinnit⁶⁰. Muinaisbabylonialaisella ajalla opetussuunnitelmaan tuli radikaalina muutoksena akkadinkielisiä käännöksiä muun muassa Gilgamesh- ja Atharasis-epoksista. Nämä koululaisten harjoitustehtävät muodostavatkin merkittävän osan sumerilaisen kirjallisuuden säilyneistä käsikirjoituksista. Tekstivarianttien määrä on kuitenkin ymmärrettävästi suurempi kuin ammatti-ihmisten huolella kopioimien tekstien osalta. Toisaalta Carrin mukaan ulkooppimisen tarkkuus näissä laajoissakin teoksissa on hämmästyttävä. Hänen mukaansa opettaja saattoi mallitekstinä antaa vain muutaman ensimmäisen rivin ja siteerata loput muististaan.⁶¹

Kirjallisuuden lisäksi yläluokilla opittiin myös muita aineita. Kuningas Shulgin ylistysruno antaa yhden näkökulman kouluopetukseen:

Siellä missä ihmiset jatkuvasti opettivat kirjaviisautta, perehdyin perinpohjin vähennyslaskuun, yhteenlaskuun, kustannuslaskentaan ja tilinpitoon.⁶²

Toisessa ylistystekstissä hän mainitsee muita taitojaan:

Minä, Shulgi, Sumerin kuningas harjoitan tiedettä.
Kätteni hallitsee sujuvasti pyhän ruo'on (=kirjoittamiseen ja laskemiseen).
Osaan laulaa vieraita lauluja.
Osaan moduloida loistavasti harpulla
Niin että hyvät ihmiset kykenevät mittaamaan peltonsa laapis-sauvalla,
kokoamaan yltäkyläisen sadon,
tydyttämään ruokahalunsa parhailla vihanneksilla ja viljalla.
Olen mestari hakun ja tiilimuotin käytössä - - tehden rakennussuunnitelmia
ja asettaen perustuksia.
Osaan kirjoittaa nuolenpääkirjoituksia patsaiden jalustoihin.
Minä, älykäs mies, opettelin Laapis-taulun avulla selvittämään
kustannuslaskennat, tilinpidot ja maansuunnittelut⁶³.
Suuret taulut ilmaisevat tahtoni.
Sanan avulla - - opin ne kaikki.
Jakaen oikeutta suurella vallalla.⁶⁴

59 *Vastiphout* 1979. Muita alkeistekstejä olivat *Steve Tinney* (1999) mukaan *Iddin-Daganin* ylistysruno (*Iddin-Dagan B* – ETCSL t. 2.5.3.2), *Enlil-banin* ylistysruno (*Enlil-bani A* – ETCSL t. 2.5.8.1) ja *Hymni Nisaballe* (*Nisaba A* – ETCSL t. 4.16.1).

60 *Tinney* 1998; *Carr* 2005, 25.

61 *Carr* 2005, 24. *Carr* viittaa Hartmunt Waeltholzerin löytöön, jossa postikortin kokoiselle alalle oli sanatarkasti kirjoitettu viisi teosta, jotka käsittivät yhteensä 639 tekstiriviä. Ulkooppimisen tärkeyttä korostaa myös *Yaakov Elman* 1975, 20.

62 *Shulgin ylistysruno (Culgi B)* 11–20 (ETCSL t.2.4.2.02). Nämä taidot tulevat esille myös monessa muussa tekstissä, mm. *Koulupäivät*-satiirin rivillä 48 (*Kramer* 1949, 206).

63 Toinen teksti, *Kirjanoppineisuuden ylistys* 14–15 (*Hurowitz* 2000, 56) listaa samat asiat, joiden mukaan kirjuriin tulee "hallita sumeria erinomaisesti - - kirjoittaa steloja, mitata peltoja, pitää kirjanpitoa".

64 *Shulgin ylistysruno (Culgi C)* 35–49; *Dalley* 1998, 17 (ETCSL t.2.4.2.03:ssa oleva versio sisältää paljon aukkoipaikkoja).

Kielitaidonkaan suhteen Shulgi ei ollut ummikko, vaan hallitsi viittä kieltä niin hyvin, että pystyi toimimaan tulkkina⁶⁵. Joko hän oli erityislahjakkuus, hänen taitonsa olivat tyyppillisiä Sumerin kirjanoppineille tai hän (tai ylistysrunon kirjoittanut kirjanoppinut) puhui kauniisti sanottuna 'muunnettua totuutta'. Kielitaito oli kuitenkin yksi kirjanoppineiden erityistaidoista. *Stephanie Dalley* mainitsee, kuinka myöhemmin Mesopotamian ulkopuolella kolmikieliset (sumeri – akkadi – ugarit/hurri) taulut olivat melko yleisiä. Lisäksi niiden kirjoittajat olivat kirjureiden nimistä päätellen babylonialaisia.⁶⁶

Aiemmin mainitusta ”kisällinäytteestä” on kuvaus ns. tutkintotekstissä. Se listaa asiat, jotka kirjanoppineen on hallittava ennen valmistumistaan:

Tunnetko kertolaskun, käänteisluvut, kertoimet, taseet, hallintokirjanpidon, kuinka tehdä kaikenlaisia maksuvarauksia, jakaa omaisuutta ja osittaa peltoja?⁶⁷

Matematiikan⁶⁸ lisäksi opetussuunnitelma sisälsi perustiedot kasviopista, eläinopista, mineralogiasta, maantieteestä, kieliopista⁶⁹, musiikista, arkkitehtuurista, kirjeiden muotoilemisesta, laista sekä muista kirjanoppineen tarvitsemistä taidoista⁷⁰. Kirjanoppineen tuli myös hallita näiden eri alojen erityisterminologia.

Kirjanoppineen tuli osata laulaa ja soittaa eri instrumentteja. Musiikin suhteen Shulgi kehuu itseään erityisen estottomasti⁷¹. Hän kehuu tuntevansa musiikin teoriaa. Hän kykenee soveltamaan sitä sekä lauluissa että instrumenteissa. Hän hallitsee instrumenttien valmistusta, huoltoa ja viritystä sekä kykenee lyhyen tustumisen jälkeen soittamaan mitä tahansa instrumenttia. Dalleyn mukaan tämä merkitsi sitä, että ”he automaattisesti oppivat järjestelmän jota myöhemmin kutsuttiin Pythagoraan asteikoksi - - yli tuhat vuotta ennen Pythagoras kreikkalaisen elinaikaa”.⁷²

Valmistumisensa jälkeen suurin osa kirjanoppineista palkattiin palatsin ja temppelien palvelukseen, joskin heitä tarvittiin myös yksityissektorilla. Kuten nykyisinkin jatko-opinnot olivat myös mahdollisia sekä kirjastoissa että kuuluisimpien mestareiden oppilaina. Silloin erikoistuttiin sellaisiin tieteisiin kuin enustaminen, astronomia ja lääketiede. Edelleen kuten nykyisinkin osa hyödynsi taitojaan tarjoamalla niitä liike-elämän käyttöön, osa perusti omia yksityiskouluja ja osa koki mitä on akateeminen työttömyys kuten tämä onneton:

65 *Shulgin ylistysruno (Culgi B)* 206-220 (ETCSL t.2.4.2.02); *Shulgin ylistysruno (Culgi C)* 115-142 (ETCSL t.2.4.2.03).

66 *Dalley* 1998, 18. On kuitenkin muistettava, ettei tämä sinänsä todista muuta kuin sen, että oppineet käyttivät babylonialaisia nimiä. Eivät keskiajankaan oppineet olleet roomalaisia, vaikka usealla oli latinalaistettu nimi.

67 *Sjöberg* 1974, 167.

68 *Dalley* (1998, 18) mainitsee, että käytännöllistä matematiikkaa ”tarvittiin työvoiman ja materiaalien organisoimisessa kaivettaessa kanavia, tehtäessä tiiliä ja rakennettaessa muureja sekä kylvetäessä kauraa maapalstoille. Tällaisten ongelmien ratkaisemiseksi kehitettiin menetelmiä ja mm. valmiita taulukoita näihin tarkoituksiin on löydetty satoja.”

69 *Dalley* (1998, 18) mainitsee, että ”babylonialaiset tarpeessaan kääntää sumeriksi kirjoitetut tekstit omalle kielelleen akkadiksi kehittivät kieliopin ja syntaksin opetuksen toisen vuosituhannen alussa. Tästä on todisteena erityistermistö ja verbien paradigma. - - Tämä tapahtui n. 1500 vuotta ennen intialaista Päninia, jonka - - aiemmin ajateltiin olleen varhaisin kieliopin laatija maailmassa.”

70 *Frayne* 1999.

71 *Shulgin ylistysruno (Culgi B)* 154–174 (ETCSL t.2.4.2.02)

72 *Dalley* 1998, 19.

Palelen kylmästä jossain syrjäpaikassa. Olen varaton ja likinäköisyys vaivaa minua.⁷³

Sumerin ja Muinaisbabilonialaisen koulujärjestelmä levisi Mesopotamian ympäristö-alueille: idässä nykyisen Iranin alueelle, lännessä aina Egyptiin asti ja pohjoisessa Anatoliaan.⁷⁴ Kassiittiajalla opetussuunnitelmassa olevat tekstit kanonisoitiin, vaikka paikallisia variaatioitakin löytyy. Kanonisoinnin ansiosta järjestelmä säilyi Orientissa pitkään senkin jälkeen kun sumeri lakkasi olemasta puhuttu kieli⁷⁵. Todennäköisesti Platonin Akatemiankin esikuvat löytyvät täältä.

Jatkokoulutus

Jatkokoulutuksesta ei tiedetä paljoakaan, mutta tieteiden korkea taso viittaisi siihen, että sitäkin annettiin. Samaan viittaa se, että jo peruskoulutus korosti aivan liikaa teoreettisia asioita kuten sumerin kieltä tai sellaisia matemaattisia harjoituksia, joita tavallinen virkamies ei koskaan tulisi eläessään tarvitsemaan. Lisäksi kirjallisuuden kopioinnin keskeinen asema viittaisi siihen, että sitä tarvittiin jatkokoulutuksessa.

Jatkokoulutuksessa, kuten peruskoulutuksessakin, oli ilmeisesti eroja eri aikakausina. Vaikka systemaattisia arkistoja tunnetaan jo kolmannen vuosituhannen puolivälin Shuruppakista ja Eblasta⁷⁶, tekstien systematisointi ja kanonisointi alkoi muinaisbabilonialaisella kaudella⁷⁷ ja jatkui kassiittikaudella 1600-luvulta 1100-luvulle⁷⁸.

Jatkokoulutus keskittyi ilmeisesti muutaman erityisryhmän kouluttamiseen. Tällaisia ryhmiä olivat ylempi papisto, lääketieteen harjoittajat sekä tähtitieteilijät. Näiden lisäksi Mesopotamian matematiikan⁷⁹ korkea taso edellytti jonkinlaista erityiskoulutusta. Samoin kanavien ja suurten rakennusten suunnittelu ja rakentaminen edellyttivät erityistä tietämystä hydrologiasta ja arkkitehtuurista. Siitä miten tämä tietämys saavutettiin ei ole tietoa. Voisi olettaa, että opetus tapahtui temppelien kirjastoissa keskustellen⁸⁰, kirjallisuuteen perehtymällä ja kopioimalla itselle vanhojen mestareiden teoksia⁸¹. Lisäksi siihen varmasti liittyi jonkinlaista käytännön perehtymistä vanhemman mestarin johdolla sekä empiiristä havainnointia, teoretisointia ja olemassa olevan tiedon systematisointia.

Vaikka oppineisuus voidaan jakaa useisiin ammatteihin, on kuitenkin muistettava, että jako on weberiläisittäin vain analyttinen jako. Usein oppineiden roolit menivät sekaisin. Saattaa hyvinkin olla, että spesialisoituminen johonkin erityisalaan ilmensi ennemmin henkilökohtaista kiinnostusta kuin ammattikuntaa. Tämä koskee erityisesti papistoa, jota on tavattu lähes jokaisesta muusta ammattiryhmästä. *Archibald H. Sayce* kutsui aikanaan Mesopotamian astronomiaa ”astroteologiaksi”⁸². Samalla tavoin sen lääketiedettä voisi kutsua ”mediteologiak-

73 *Foster* 2005, 248.

74 *Dalley* 1998, 16–18.

75 *Kaster* 1980 (1962), 27–28; *Carr* 2005, 25.

76 *Potts* 2000, 21.

77 *Lucas* 1979, 318.

78 *Avalos* 1995, 124; *Veldhuis* 1997, 67; *van de Mieroop* 2005, 165–167.

79 Mesopotamian matematiikasta ks. esim. *Robson* (1997); *O'Connor & Robertson* (2004); *Melville* (2007).

80 Suullista perimätietoa painottaa mm. *Elman* (1975).

81 *Laurie E. Pearce* (1993, 186–188) toteaa, että monissa savitauluissa on mainittu syy niiden kopioimiseen. Didaktisiin tarkoituksiin kirjoitettujen taulujen joukossa on muun muassa sellaisia alaryhmiä kuin ”luettavaksi”, ”ohjeeksi” ja ”opiskeltavaksi”.

82 *Sayce* 1902, 480.

si”. Varsinkin Assyrian valtakautta seuraavina vuosisatoina oppineisuuden ja temp-
peliin suhde oli erittäin tiivis.⁸³

Mesopotamian lääketiede perustui ajatukseen sairaudesta jumalten työkaluna – joko rangaistuksena tai varoituksena. Tämä näkyi myös suhteessa sairauksien diagnosointiin ja hoitoon. Maassa oli kahdenlaisia lääkäreitä: *ashipu* ja *asû*. *Ashiput* olivat osa papistoa⁸⁴. *Ashipun* tehtävänä oli diagnoosin tekeminen (= tunnista henkiolento, joka oli aiheuttanut sairauden) ja hoitosuunnitelman laatiminen (= saada selville mikä oli aiheuttanut hengen suuttumuksen ja miten tämä voitiin lepyttää)⁸⁵. *Asû* puolestaan ei ollut pappi vaan terapeutti. Vaikka hän käytti sekä yrttejä, voiteita että muita empiirisiä menetelmiä⁸⁶, hän turvautui myös samanlaiseen eksorkismiin kuin *ashipu*. Toisaalta myös *ashipu* käytti empiirisiä hoitomenetelmiä, joten näiden kahden ammattiryhmän roolit menivät osittain päällekkäin. Lisäksi he toimivat usein yhteistyössä.⁸⁷

Loitsut olivat materiaalien lääkkeiden ohella diagnostiikan ja parantamisen päätyökaluja. Niiden oppiminen edellytti epäilemättä pitkää koulutusta. Tämä tapahtui todennäköisesti parantamisen jumalan Gulan⁸⁸ temppelissä Isinissä, jossa on saattanut olla jonkinlainen ammattikilta.⁸⁹ *Morris Jastrowin* mukaan Gula

oli ’elämän antaja’ sanan laajimmassa merkityksessä. Häntä kutsutaan ’suureksi lääkäriksi’, joka sekä ylläpitää fyysistä terveyttä että poistaa sairaudet ja taudit ’kätensä kosketuksella’. Gula on se, joka johtaa kuolleet uuteen elämään.⁹⁰

Näiden specialistien lisäksi potilas saattoi turvautua uskonnolliseen specialistiin titteliltään *barû*, joka ”konsultoi jumalia sekä öljyn että maksan enteiden avulla”⁹¹. *Barû* oli osa oraakkelpapistoa, joihin kuuluivat myös astrologit *tupshar Enûma Anu Enlil* (ennustekstikoodeksin *Enûma Anu Enlil* kirjanoppinut)⁹².

Astrologia ilmaantui Babyloniaan kassiitti-kaudella noin 1700 eKr ja kehittyi merkittäväksi tieteenhaaraksi, jonka tarkoituksena oli tunnistaa ”taivaallisen kirjoituksen” viestit. Olihan kaikille asiaan vihkiytyneille selvää, että taivaankappaleiden liikkeistä kyettiin ennustamaan sellaisia maanpäällisiä tapahtumia kuin vuosittaisen tulvan tuloa tai kuivan kauden alkua – kuinka ei sitten yksityiskohtaisempia. Astrologien tehtävänä olikin tehdä tarkkoja havaintoja ja laatia niistä yleis-

83 Dalley 1998, 20-21; Rochberg 2000, 365-372.

84 *Morris Jastrow* (1898, 269) toteaa, että ”Babylonian kulttuurin varhaiskaudella [=sumerilainen kausi] pappien yksi perustehtävä on varmasti ollut taistelu pahoja henkiä vastaan”. Vasta myöhemmin ”papisto jaettiin eri luokkiin”, kuten uhripappeihin, oraakkelpappeihin, päivä- ja yöpäivystäjiin, kirjanoppineisiin jne. Näiden joukossa olivat myös itäisten maagien tai taikureiden edeltäjät.

85 Mesopotamian diagnooseista ja hoidosta ks. *Stol* (1991-1992).

86 *Hayes, Watrall ja Demand* (1997) toteavat, että ”monilla *asû*-lääkäreiden lääkevarastossa olevilla kasveilla oli antibioottisia ominaisuuksia, kun taas monilla pihkoilla ja mausteilla oli antiseptistä merkitystä”. He mainitsevat muun muassa seesamiöljyn antibakteerisena aineena.

87 *Amundsen & Ferngren* 1982, 58f; *Avalos* 1995, 142-172.

88 Gulaa palvottiin myös nimillä Nintinuga, Ninkarrak, Meme, Bau ja Ninisina. Hänen tunnuksensa oli koira. Hänellä oli temppelaita paitsi Isinissä myös Ummassa, Lagashissa, Larsassa, Urukissa, Borsippassa, Assurissa, Babylonissa ja Nippurissa. *Black & Green* 1992, 101; *Avalos* 1995, 101-103.

89 *Rashidi* 2007.

90 *Jastrow* 1898, 175.

91 *Avalos* 1995, 168. *Van der Toorn* (1994, 80) toteaa, että erityisesti lapsettomuudesta kärsivät naiset käyttivät usein *barûa*.

92 *Francesca Rochberg-Riversiden* (2000, 361-362) mukaan Assyriassa käsite kirjanoppinut (*tupsharru*) rajautuikin tarkoittamaan nimenomaan ennustajaa. Yleensä oppinutta kuvaava termi oli *ummânu*.

tyksiä. Vuosien 600 eKr. ja 75 jKr. välisenä aikana syntyi noin 1500 astrologisen teoksen korpus.⁹³

Ennustajilta edellytetystä koulutuksesta kertoo assyrialaisen oppineen Marduk-shāpik-zērin kirje kuningas Assurbanipalille. Siinä hän esittää oman ansioluettelonsa:

Hallitsen täydellisesti isäni ammatin, valitusvirsiensä tiedon; olen opiskellut ja laulanut Sarjat. Olen pätevä [...], 'suun pesemisessä' ja palatsin puhdistamisessa [...]. Olen tutkinut sekä tervettä että sairasta lihaa. Olen lukenut (astrologisen oraakkelsarjan) Enūma Anu Enlilil [...] ja tehnyt astronomisia havaintoja. Olen lukenut (anomalia sarjan) Shumma izbun, (tähdistäennustusteokset) [Kataduqqû, Alandi]mmû ja Nigidimmûn, (...ja maanpäällisistä ennustavan sarjan) Shum]ma ālun.⁹⁴

Kirjeestä käy ilmi se, että ennustajien koulutus ei rajoittunut vain ennusmerkkikoodeksien lukemiseen vaan sisälsi myös liturgisia asioita. Molemmat olivat loppujen lopuksi samaa jumalten ja ihmisten välistä vuorovaikutusta. *Francesca Rochbergin* mukaan tästä kertoo sekin, että vaikka oppineisuutta ja empiirisiä havaintoja arvostettiin, korkein tieto saatiin *sha pi*, sananmukaisesti ”suusta” tai ”suun kautta”, toisin sanoen ilmestyksenä.⁹⁵

Taivaallisen kirjoituksen lisäksi Mesopotamian oppineet olivat kiinnostuneet myös yleisemmin taivaallisista asioista. Sumerin eri kaupungeilla oli omat myyttinsä ja legendansa, samoin seemiläisillä kansoilla. Maan yhdistymisen kaudet saivat oppineet pohtimaan niiden yhtäläisyyksiä ja eroja. Lisäksi tuli kyetä selittämään, mikä suhde tuhansilla eri jumalilla oli toisiinsa. Tämä tehtävä lankesi teologeille.

Kuten taivaallisten ilmiöiden havainnoinnissa myös Mesopotamian kosmologia lähti empiriasta. Jokainen kykeni toteamaan, että alla oli maata ja yllä taivas. Tästä jaottelusta, an – ki (taivas – maa) tuli kosmografian perusta. Kun maata hie-mankin kaivoi lähes mistä tahansa, tuli vesi vastaan. Luonnollinen johtopäätös oli, että maan alla oli järvi tai meri. Kun taivaaltakin tuli aika ajoin vettä, täytyi sielläkin olla vettä ja, jotta se pysyisi siellä, täytyi taivaassa olla jonkinlainen kansi, joka piti veden ylhäällä. Ajoittain jumalat avasivat luukkuja, jolloin sade pääsi maahan.

Pantheonin suhteen käytettiin analogioita. Erityisesti babylonialainen luomismyytti *Enuma elish* kertoo, kuinka Mardukista tuli jumalten kuningas ja kuinka Marduk loi maailman tappamansa Tiamat-hirviön puoliskoista⁹⁶. Jumalmaailma muistutti suuresti maanpäällisiä oloja kuningasinstituution syntymisen jälkeen. Alistettujen kaupunkien jumalista tuli Mardukin palvelijoita tai lapsia tai heidät samaistettiin Mardukiin tämän epiteetteinä. Kirjoitustaidon synnyttyä kuninkaan ei tarvinnut kuin sanoa sana, joka kirjoitettiin muistiin käskyksi, ja jossain päin valtakuntaa tapahtui jotakin. Näin ymmärrettiin myös jumalten toimivan: jumalat kirjoittivat tahtonsa tähtiin, luonnonilmiöihin tai uhrieläinten maksaan – ja maan päällä tapahtui jotakin.

Kuten sanottu, E.DUB.BA:n jälkeisestä jatkokoulutuksesta ei ole juuri tietoa. Sitä mukaa kuin tietomme muinaisen Kaksoisvirranmaan sivistyksestä lisääntyy,

⁹³ Astrologiasta esim. *Koch-Westenholz* 1995; *Rochberg* 1995; 2004; *Ness* 2002.

⁹⁴ Simo Parpolan englanninnoksesta (siteerattu: *Rochberg* 2000, 361).

⁹⁵ *Rochberg* 2000, 363. Toisaalta on muistettava, että *Yaakov Elman* (1975) liittää ilmaisen *sha pi ummāni*, ”opettajan suun kautta”, assyrialaisajan kirjanoppineiden suulliseen perimätietoon kirjallisen vastakohtana.

⁹⁶ Mardukin ja Tiamatin taistelu oli Babylonian perusmyytti ja Ilmestyskirjassa (12:7–8) oleva kuvaus Mikaelin ja lohikäärmeen taistelusta on selvästi sen myöhäinen toisinto.

lisääntyy myös ihmettelymme tuon kulttuurin tieteen korkeasta tasosta. Kärjistäen voisi jopa sanoa, että lähes kaiken mitä olemme saaneet antiikin kreikkalaisilta, nämä olivat omaksuneet Mesopotamiasta. Tuon perinteen säilyttämisessä ja kehittämisessä sumerien kehittämällä E.DUB.BA:lla oli keskeinen rooli.

LÄHTEET

ANE

1992 The Ancient Near East. An Anthology of Texts and Pictures. Ed. James B. Prichard. Vol. II. 6th paperback printing. Princeton University Press. Princeton.

ETCSL

2004 – The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature. The Oriental Institute, University of Oxford. URL: <http://www-etcs1.orient.ox.ac.uk/> [2009-02-15].

KIRJALLISUUS

Amundsen, Darrel W. & Ferngren, Gary B.

1982 Medicine and Religion: Pre-Christian Antiquity. – Martin E. Marty & Kenneth L. Vaux (ed.), *Health/Medicine and the Faith Traditions. An Inquiry into Religion and Medicine*. Fortress Press. Philadelphia.

Avalos, Hector

1995 *Illness and Health Care in the Ancient Near East. The Role of the Temple in Greece, Mesopotamia and Israel*. Harvard Semitic Museum Publications. Scholars Press. Atlanta.

Black, Jeremy & Green, Anthony

1992 *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia. An Illustrated Dictionary*. British Museum Press. London.

Carr, David McLain

2005 *Writing on the Tablet of the Heart. Origins of Scripture and Literature*. Oxford University Press.

Civil, Miguel

1967 Remarks on Sumerian and Bilingual Texts. – *Journal of Near Eastern Studies* 26, 1967, 200–211.

1992 Education in Mesopotamia. – David N. Freedman (ed. in chief), *The Anchor Bible Dictionary*. Vol. 2, D–G. Doubleday. New York & al.

Curry, Andrew

2008 Seeking the Roots of Ritual. – *Science* 319, 2008, 18. January, 278–280.

Dalley, Stephanie

1998 Occasions and Opportunities. 1. To the Persian Conquest. – Stephanie Dalley (ed.), *The Legacy of Mesopotamia*. Oxford University Press. Oxford.

Dandamayev, Muhammad A.

1984 *Slavery in Babylonia from Nabolassar to Alexander the Great (626–331 BC)*. Northern Illinois University Press. DeKalb.

Edzard, Dietz O.

1994 Mesopotamia, The History of Ancient \ Mesopotamia to the end of the Old Babylonian period. – *The New Encyclopaedia Britannica. Macropaedia*. Vol. 23. 15th ed. Encyclopaedia Britannica Inc. Chicago & al.

Elman, Yaakov

1975 Authoritative Oral Tradition in Neo-Assyrian Scribal Circles. – *Journal of the Ancient Near Eastern Society of Columbia University* 7, 1975, 19–32.

- Foster, Benjamin R.*
2005 Transmission of Knowledge. – Daniel C. Snell (ed.), *A Companion to the Ancient Near East*. Blackwell. Malden, Oxford & Carlton.
- Frayne, Douglas R.*
1999 Scribal Education in Ancient Babylonia.
URL: <http://www.sumerian.org/Frayne-ScribalEducation.htm> [2009-02-13]
- George, Andrew R.*
1999 The Epic of Gilgamesh. The Babylonian Epic Poem and Other Texts in Akkadian and Sumerian. Allen Lane. London.
2005 In Search of the é.dub.ba.a: The Ancient Mesopotamian School in Literature and Reality. – Y. Sefati (ed.), *An Experienced Scribe who Neglects Nothing*. *Ancient Near Eastern Studies in Honor of Jacob Klein*. CDL Press. Bethesda, Md.
- Green, Margaret W.*
1981 The Construction and Implementation of the Cuneiform Writing System. – *Visible Language* 15, 1981, 4, Autumn, 345–372.
- Hayes, Mark & Watrall, Ethan & Demand, Nancy*
1997 *Medicine in Ancient Mesopotamia*. The Axclepion. Indiana University, Bloomington.
URL: <http://www.indiana.edu/~ancmed/meso.HTM> (2009-02-15).
- Hodder, Ian*
2006 This Old House. – *Natural History* 115, 2006, 5. Jun.
- Hurowitz, Victor A.*
2000 Literary Observations on "In Praise of the Scribal Art". – *Journal of the Ancient Near Eastern Society* 27, 2000, 49–56.
- Jastrow, Morris Jr.*
1898 *The Religion of Babylonia and Assyria*. *Handbooks of the History of Religions*. Vol. II. Ginn & Company. Boston, New York, Chicago & London.
URL: <http://www.etana.org/coretexts/14921.pdf> (2009-02-15)
- Kaster, Joseph*
1980 (1962) *Education, OT*. – George A. Buttrick (ed.), *The Interpreter's Bible*. Vol. 2, E–J. 11th printing. Abingdon. Nashville.
- Koch-Westenholz, Ulla*
1995 *Mesopotamian Astrology. An Introduction to Babylonian and Assyrian Celestial Divination*. CNI publications 19. The Carsten Niebuhr Institute of Near Eastern Studies. University of Copenhagen.
- Kramer, Samuel N.*
1949 Schooldays. A Sumerian Composition Relating to the Education of a Scribe. – *Journal of the American Oriental Society* 69, 1949, 4, Oct. – Dec., 199–215.
1981 *History Begins at Sumer*. Thirty-nine Firsts in Man's Recorded History. The University of Pennsylvania Press. Philadelphia.
- Kuijt, Ian*
2008 The Regeneration of Life. – *Current Anthropology* 49, 2008, 2, April, 171–197.
- Landsberger, Benno*
1960 Scribal Concepts of Education. – Carl H. Kraeling & Robert M. Adams (ed.), *City Invincible. A Symposium on Urbanisation and Cultural Development in the Ancient Near East*. University of Chicago Press. Chigago.
- Lucas, Christopher J.*
1979 The Scribal Tablet-House in Ancient Mesopotamia. – *History of Education Quarterly* 19, 1979, 3, Autumn, 305–332.
- Maul, Stephan*
1997 The Ancient Middle Eastern Capital City. Reflection and Navel of the World. Stanford Presidential Lectures and Symposia in the Humanities and Arts.
URL: <http://prelectur.stanford.edu/lecturers/maul/ancientcapitals.html> (2009-02-15)

Melville, Duncan J.

2007 Mesopotamian Mathematics.
URL: <http://it.stlawu.edu/~dmelvill/mesomath/index.html> (2009-02-15)

van de Mieroop, Marc

2005 A History of the Ancient Near East ca 3000–323 BC. Repr. In Blackwell History of the Ancient World. Blackwell. Malden, Oxford & Carlton.

Ness, Lester

2002 Research Sources for Astrology. Mesopotamian and Ancient Near East Sources.
URL: <http://www.smoe.org/arcana/astrol4.html> (2009-02-15)

New Dating Method Sheds Light on Cave Art

2008 New Dating Method Sheds Light on Cave Art. – PlanetEarth Online.
URL: <http://planetearth.nerc.ac.uk/news/story.aspx?id=186> [2009-01-30]

Nissen, Hans J. & Damerow, Peter & Englund, Robert K.

1993 Archaic Bookkeeping: Early Writing and Techniques of Economic Administration in the Ancient Near East. University of Chicago Press. Chicago.

O'Connor, John & Robertson, Edmund F.

2004 History Topics: Babylonian mathematics. School of Mathematics and Statistics University of St. Andrews, Scotland.
URL: <http://www-groups.dcs.st-andrews.ac.uk/~history/Indexes/Babylonians.html> (2009-02-15).

Oppenheim, A. Leo

1977 Ancient Mesopotamia. Portrait of a Dead Civilization. Revised. ed. University of Chicago Press. Chicago & London.

Parpola, Simo

1982 Mesopotamia. – Rotislav Holthoer, Asko Parpola & Simo Parpola (toim.), Otavan suuri maailmanhistoria 2. Jokilaaksojen valtakunnat. Keuruu.

Pearce, Laurie E.

1993 Statements of Purpose, Why the Scribes Wrote. – Mark E. Cohen, Daniel C. Snell & David B. Weisberg (ed.), The Tablet and the Scroll. Near Eastern Studies in Honor of William W. Hallo. CDL Press. Bethesda.

1995 The Scribes and Scholars in Ancient Mesopotamia. – Jack M. Sasson (ed.), Civilizations of the Ancient Near East. Vol. IV. Charles Scribner's Sons, Simon & Schuster Macmillan, Prentice Hall International. New York & al.

Postgate, J. Nicholas

2005 Early Mesopotamia. Society and Economy at the Dawn of History. Repr. Routledge. London & New York.

Potts, Daniel T.

1997 Mesopotamian Civilization. The Material Foundations. The Athlone Press. London.

2000 Before Alexandria. Libraries in the Ancient Near East. – Roy MacLeod (ed.), The Library of Alexandria. Centre of Learning in the Ancient World. I.B.Tauris Publishers. London & New York.

Rashidi, Jennifer

2007 Mesopotamian Disease and Medicine. Cuniform Digital Library Initiative. A joint project of University of California at Los Angeles and the Max Planck Institute for the History of Science.
http://static.cdli.ucla.edu/wiki/index.php/Babylonian_medicine (2009-02-15)

Robson, Eleanor

1997 Bibliography of Mesopotamian Mathematics.
URL: <http://it.stlawu.edu/~dmelvill/mesomath/biblio/erbiblio.html> (2009-02-15)

Rochberg, Francesca

- 1995 Astronomy and Calendars in Ancient Mesopotamia. – Jack M. Sasson (ed.), *Civilizations of the Ancient Near East*. Vol. III. Charles Scribner's Sons, Simon & Schuster Macmillan, Prentice Hall International. New York & al.
- 2004 *The Heavenly Writing*. Divination, Horoscopy, and Astronomy in Mesopotamian Culture. Cambridge University Press. Cambridge & al.

Rochberg-Riverside, Francesca

- 2000 Scribes and Scholars. The *tuṣār Enūma Anu Enlil*. – Joachim Marzahn & Hans Neumann (ed.), *Assyrologica et Semitica*. Festschrift für Joachim Oelsner anlässlich seines 65. Geburtstages am 18. Februar 1997. Ugarit-Verlag. Münster.

Saggs, Henry W. F.

- 1965 *Everyday Life in Babylonia and Assyria*. B. T. Batsford, London & Putnam, New York.

Salonen, Armas

- 1945 *Kaksoisvirranmaa*. Porvoo & Helsinki.
- 1970 *Elämää Babyloniassa*. Maailman vanhimpien kirjeiden valossa. Suomen itämaisen seuran kansantajuisia julkaisuja 16. Helsinki.

Sayce, Archibald H.

- 1902 *The Religions of Ancient Egypt and Babylonia*. The Gifford Lectures on the Ancient Egyptian and Babylonian Conception of the Divine. Delivered in Aberdeen. T.T.Clark. Edinburgh URL: <http://ia301131.us.archive.org/1/items/religionsofancie00saycuoft/religionsofancie00saycuoft.pdf> (2009-02-15).

Sjöberg, Åke W.

- 1974 *The Old Babylonian Eduba*. – Stephen J. Lieberman (ed.), *Sumerological Studies in Honor of Thorkild Jacobsen*. *Assyriological Studies* 20. University of Chicago Press. Chicago.

Stol, Marten

- 1991–1992 *Diagnosis and Therapy in Babylonian Medicine*. – *Jaarbericht Ex Oriente Lux* 32, 1991–1992, 42–65.

Stone, Elizabeth C.

- 1982 *The Social Role of the Naditu Women in Old Babylonian Nippur*. – *Journal of Economic and Social History of Orient* 25, 1982, 50–70.
- 1995 *The Development of Cities in Ancient Mesopotamia*. – Jack M. Sasson (ed.), *Civilizations of the Ancient Near East*. Vol. I. Charles Scribner's Sons, Simon & Schuster Macmillan, Prentice Hall International. New York & al.

Tinney, Steve

- 1998 *Texts, Tablets, and Teaching*. – *Expedition* 40, 1998, 2, 40–52.
- 1999 *On the Curricular Settings of Sumerian Literature*. – *Iraq* 61, 1999, 159–168.

van der Toorn, Karel

- 1994 *From Her Cradle to Her Grave*. The Role of Religion in the Life of the Israelite and the Babylonian Woman. The Biblical Seminar. JSOT Press. Scheffield.

Vanstiphout, Herman

- 1978 *Lipit-Eštar's Praise in the Edubba*. – *Journal of Cuneiform Studies* 30, 1978, 33–61.
- 1979 *How Did They Learn Sumerian?* – *Journal of Cuneiform Studies* 31, 1979, 118–26.
- 1995 *On the Old Babylonian Eduba Curriculum*. – Jan Willem Drijvers & Alasdair A. MacDonald (ed.), *Centres of Learning. Learning and Location in Pre-modern Europe and the Near East*. Brill. Leiden.

Veldhuis, Niek

- 1997 *Elementary Education at Nippur*. The Lists of Trees and Wooden Objects. Diss. Rijksuniversiteit Groningen. Groningen.

World's Oldest Ritual Discovered

- 2006 *World's Oldest Ritual Discovered*. Worshipped The Python 70,000 Years Ago. – *Science Daily* Nov. 30, 2006.
URL: <http://www.sciencedaily.com/releases/2006/11/061130081347.htm> [2009-01-30]